

પ્રસ્તાવના.

પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓ રમૂજની સાથે જોષ મેળવે, એવા હેતુથી આ નિબંધ સારી-ધખારતમાં રચ્યો છે. વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસક્રમમાં અનેક પ્રકારનાં પુસ્તકો આવે છે; તે બધાંથી જુદાજ પ્રકારનું આ પુસ્તક છે. તેમને કોઈ નાટક કે કલ્પિત કાલંબરીની માફક આ પોથી મનોરંજક નહિ જ થઈ પડે, કેમકે એની અંદર અનુભવ કરતાં જોવામાં આવેલા દાંપ્તો આરસી રૂપે વર્ણવેલા છે. દોષ માત્ર દેખાડવામાં આવ્યા છે એમ નહિ, પરંતુ તે તજવાનાં કંપાય, અને માણસાનું મેળવીને સંસાર સુખ ભોગવવાને લાયક થવાના રસ્તા પણ દર્શાવેલા છે. તેથી ચિત્ત લગાડીને અધ્યત્નિ વાંચશે તો વધારે લાભકર્તા થઈ પડશે.

આંખ અને તન્દુરસ્તીની ખામી લાંખી મુદત ચાલુ રહેવાથી આ પુસ્તક ધાર્યા મુજબ પ્રગટ થઈ શક્યું નહિ. દાલમાં પ્રશ્નરેચ્છાથી વડોદરા રાજ્યમાં દિવાનપદે દિવાન બહાદુર શ્રીનિવાસ રાધવ આયગર બી. એ. સી. આઈ. ઇ. બિરાજમાન થયા; તે ટાંબુની યાદગીરી માટે અગાઉથી મળેલાં છસે ગ્રાહકને આ પુસ્તક ભેટ કરવામાં આવ્યું છે. જેમ દિ. આ. મણિભાઈ જશભાઈ માટે પ્રગટ કરેલા ‘મણિમહિમા’થી સજ્જનો સંતોષ પામ્યા હતા, તેમ આ નજીવી ભેટથી પણ આનંદ પામશે એવી આશા છે. તા. ૧-૮-૯૬ ગોઝારિયા, અમદાવાદ.

છગનલાલ લલિતભાઈ શાહ.

દેશીનામાવાળા.

વિદ્યાર્થીને અંગત્યનો ખોધ.

પૃથ્વી ઉપર આવેલા દેશોમાં ઘણું છોકરાં નિશાળે જતાં હોય છે, તેમાં હવે તો છેક જગલી લોકનાં પણ છોકરાં નિશાળે જવા લાગ્યાં છે. એ વાત સાંભળીને કે જોઈને આપણા મનમાં નવાઈ પેદા થાય છે, પણ તેનું વાસ્તવિક કારણ જાણવું જોઈએ. યુરોપખંડના કેટલાક દેશોમાં હાલ એવો કાયદો છે કે દરેકો જાતના છોકરાંએ આખા વર્ષમાં અમુક દિવસ લગણું નિશાળે ભણવા જવું જ જોઈએ, અંતે તે પ્રમાણે ન ભજનાર છોકરાનાં માઆપને સરકાર કાયદેસર સજા કરી શકે છે. મનલગ્ન કે પ્રેમવળી લેવા માટે લોકોને ફરજ પડવામાં આવ્યાથી સાધારણ મનુષ્યને પણ લખતાં વાંચતાં આવડવા લાગ્યું છે.

આ વાત તો જાણું સુચરેલા દેશની થઈ; પણ પૂવં જેઓ પ્રવળ જગલી લોક હતા, પુસ્તક તે શી વસ્તુ છે એ વાત જેઓ સમજતા નહોતા, જેઓ હમેશાં અરસપરસ ગાળાગાળી અને મારામારી કરતા, એવા લોકોને પણ હાલમાં વિદ્યા ભણવાપર રૂચી પેદા થઈ છે. ન્યૂઝીલેન્ડ નામે એક બેટ છે, જે આપણા દેશથી ઘણો જ દૂર છે; ત્યાંના લોકો ભૂખ લાગતી ત્યારે માણસનો આહાર કરતા. આવા ફર લોકોના અંતઃકરણમાં પણ વિદ્યા શીખવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ છે. તેમની પ્રીતિ નિશાળ પ્રત્યે એટલીબધી આગળ વધી છે કે ત્યાં જવામાં ગમેતેટલાં ભારે સકટ માથે પડવાનાં હોય, તો પણ તેની દરકાર કર્યા વગર નિશાળમાં હાજર થાય છે. ચોખાસાની ઝડપમાં નદી ઓળંગીને શાળામાં જવાનું હોય, અને કદાચિત્ તે બે કાંડે આવેલી હોય, તેમ છતાંએ પોતાની

ચોપડી અને કપડાંની એક ગાંસડી માથા ઉપર લાઇને બે-
ધડક પાણીમાં પડે છે; અને તરીને સામે પાર જ્યાં શાળા
હોય ત્યાં જાય છે. જુઓ ત્યારે કેવળ જંગલી લોકો પણ
બાણુવા ઉપર કેટલોખંધો પ્રેમ રાખે છે, દિવસે દિવસે છોકરા
અને છોકરીઓ વધારે રક્ષીખતાં હોય એમ માલુમ પડે છે,
અને કેટલાક વર્ષ સુધી એવોજ કામ ચાલુ રહેશે તો તેનું
પરિણામ એવું આવશે કે દુનિયામાં પ્રત્યેક માણસને લખતાં
વાંચતાં આવડવા વગર નહિ જ રહે. અર્થાત્ અક્ષર શત્રુ
માણસ જડવો મુશ્કેલ થઈ પડશે.

નિશાળે શા માટે જવું ?

હે બાઈઓ અને ખડેનો, તમે નિશાળે નહિ જતાં આખો
દિવસ રમતગમતમાં કેમ ગાળતાં નથી ? રમત કોઈક રમાય
છે, અને બાણુવામાં તો ખરચ થાય છે; તેમ છતાં તમારાં
માથાપ ગાંઠનાં નાણાં ગુમાવીને તમને શા માટે નિશાળે
મૂકે છે ? એનું કારણ એ છે કે ચતુર માણસો એકલી હાલની
સ્થિતિ લક્ષમાં લેતા નથી, પણ હવે પછીની સ્થિતિ કેવી
થશે તે ઉપર પોતાનું ધ્યાન પહોંચાડે છે. હાલ તમારે માથે
માતાપિતા છે, તેઓ તમને જોઈતી વસ્તુ આપે છે, પરંતુ
તેઓ નહિ હોય ત્યારે (એટલે તેમના મુઆ પછી) તમામ
વસ્તુ મેળવવાનો, અર્થાત્ ઘર સસારનો આખો બોજ તમારા
પંડ ઉપર આવી પડવાનો છે. તમારા માથાપને મન એવી
હોંસ છે કે અમારાં છોકરાંને ચાર સજ્જન માણસો સારાં
કહે, તથા તેઓ આગળ જતાં સુખી રહે; એ બે હેતુ પાર
પાડવાને માટે તેઓ બહુધા ખરચ કરીને તમને નિશાળે
મોકલે છે. જગત્માં સંકડો લોક એવા છે કે તેમને વહાણું

x વડોદરા રાજ્યમાં અને મોરબી સંસ્થાનમાં ફરજિયાત કેળવણી
કાબજ થઈ છે તેમ બીજાં સંસ્થાનમાં થવું જોઈએ.

વહાય સારથી તે દિવામાં બત્તી પડે સાંસુધી, એક સરખી રીતે મજૂરી કરવી પડે છે. પછી તે દરમ્યાન તાપ પડતો હોય, ટાઢ વાતી હોય, કે વરસાદ આવતો હોય, તોપણ સતત સાખત મજૂરી કરવી જ પડે છે; અને એટલુંએ કરવા છતાં તેને રોજના ૩ કે ૪ આનાના પિસા પરાકાષ્ટે મળે છે. કેટલાંક એવાં છે કે આખા દિવસમાં માત્ર બેચાર કલાક કામ કરે, અને ઘણાંબારે રોજ લે. એ વાત બહુ જ બેદ બરેલી છે. તેમાં મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે સવારથી સાંજ સુધી કામ કરનારા લોકો છેક અજ્ઞાન હોય છે, અને પુષ્કળ પગાર મેળવનારા લોકો ભણેલા હોય છે, તેમને લાખતાંયાંચતાં આવડે છે, તેઓ દરકાષ્ટ હિસાબ કરવાની રીત સમજે છે, તથા બીજી જરૂરી બાબત સાંબંધી માહિતી ધરાવે છે. માટે પેલા મજૂર કરતાં તેમની કિંમત વધે છે. આ વાત ઉપરથી તમારા મનમાં આવશે કે વૈતરા જેવી અમારી દશા ન થાય, અમે મોટા થઈને બાણું રળીએ, તથા સુખી થઈએ, અમને સઘળા માન આપે, હમણાં આપણે જેમ પાછલા લોકોની કીર્તિ ગાઈએ છીએ; તેમ હવે પછીની પ્રજા અમારા ગુણ ગાય, અને જેમ સાંપ્રતકાળમાં મહાન્ પુરૂષોને ચાર માણસમાં માન મળે છે, તેમ અમને પણ મળે, અને લોકો અમારી કહેલી વાતને માન્ય રાખે. જે તમારી એવીજ ઈચ્છા હોય તો તેનો હાલ એક જ રસ્તો છે, અને તે તમારા હાથમાં જ છે. પણ તમને એ માર્ગ ન જડતો હોય તો હું કહું છું કે તમે નિરંતર નિશાળે જતાં રહો. એટલે તમારા મનોરથ પ્રભુ પ્રતાપે પાર પડશે જ.

નિશાળે શામાંડે જવું ?—એ સવાલનો જવાબ અનેક રીતે આપી શકાશે. પરંતુ મારે તમને થોડામાં કહેવાનું છે. માર્છિઓ ! પ્રાણી માત્રને સુખ દુઃખની અસર થાય છે. કોઈ વાર આપણેજ માથે આપત્તિ આવી, તો તેમાંથી કઈ રીતે

ઉગરવું, એ વાત જેને વિદ્યાની પ્રસાદી મળી છે, તેને તો તુર્ત સમજાય છે. જે છોકરાં નાનપણથી આળસુ થઈકામ કરતાં કંટાળે છે, તે મોટાં થાય સારે પણ એવાં ને એવાંજ રહે છે. મતલબ કે મોટપણમાં તે કેવળ મૂર્ખ રહે છે, અને જન સમાજને નિરૂદ્ધોગી થઈપડે છે. એવા માણસને લોકો હરામહાડકાંનો કહે છે. કેમકે તેના જીવનનો આધાર ખીજની મહેનત ઉપર છે. યશોપખડમાં સાલોમન નામે મદાનુ વિદ્વાન થઈ ગયો. તે કહેતો કે જે માણસ આળસુ અને નિરૂદ્ધોગી છે, તેને પેટ ભરીને ખાવાનું તથા જરૂર પૂરતાં લૂગડાં મળનાર નથી. તે નિરંતર ભૂખે મરવાનો, તથા તેના નસીબમાં ચિંથરાં જ રહેવાનાં. આળસુ મનુષ્યને પેટ ભરવાને ઘેરઘેર બીજા માગવી પડે છે. તે વિદ્યા હીન હોવાથી કોઈને ગમતો નથી. એનાં માબાપ સરખાંએ કોઈવાતમાં સલાહ માગતાં નથી. જે તે પરજીલો હશે તો ઘરમાં બૈરી પણ એવા મૂર્ખ ધણીની પરવા રાખતી નહિ હોય, મતલબ કે તેના ઉપર એનો અભાવ દર્શે જ. માટે ભણવામાં સર્વ પ્રકારનાં સુખ છે એમ નક્કી સમજવું જોઈએ.

જેટલા ભણીને તૈયાર થાય તેટલા બધાને બારે પગારની મોકરીઆ મળવાનો સભવ નથી. કેવળ પૈસા પેદા કરવાને અર્થે, અને ભવિષ્યમાં ધણું સુખ ભોગવવાને વાસ્તે હું નિશાળે ભણવા જાઉં છું, અથવા શીખું છું, એવી સમજ હોય તો તે તજવી જોઈએ. પૈસા જ મેળવવાને વિદ્યા શીખવી એમ મૂળનો હેતુ નથી, પણ ખરેખરો ઉદ્દેશ તો એજ છે કે જ્ઞાન સંપાદન કરવું, તથા માણસ તરીકેની ફરજો અદા કરવાને શક્તિમાન બનવું. અને તે અભિલાષ પૂરી થાય એ રીતે દરેકે મથવું જોઈએ.

કોઈ કોઈ વાર આપણા જોવામાં એવા બનાવ આવે છે ભણીને તૈયાર થએલાઓને પણ પોતાનું ગુજરાન ચલાવ-

વામાં ઘણી વેલા ભોગવેલી પડે છે, પરંતુ એવા પ્રસંગે મેળવેલી વિદ્યા સંતાપને સમાવી સંતોષ પેદા કરે છે. લક્ષ્મી કરતાં વિદ્યારૂપી ધનનો સંચય કરવામાં અગણિત લાભ સમાયલા છે, તેને ચોરનો ભય નથી, અગ્નિની આંચ અડતી નથી, તે બાઈભાગમાં વહેંચાતી નથી, વિના પરિશ્રમે વારસો પામી શકતા નથી. ને જ્યાં જ્યાં જઈએ ત્યાં ત્યાં સાથેજ છે; માટે નિશાળે જવામાં અનેક પ્રકારના લાભ છે. હજુ પણ પૃથ્વી ઉપર ફેટલાએક મૃખ લોકો છે, તેઓના આપ દાદાની હાથે વર્ષ ઉપર જેવી સમજીત હતી, તેવી જ તેમની સમજ કાયમ રહી છે એનું કારણ એ છે કે તેમની પાસે નાના પ્રકારના ગ્રંથોની જાણ નથી. આપણે તો નિશાળેજાન લખતાં વાંચતાં શીખીએ છીએ, તથા પૂર્વજોનાં રચેલાં પુસ્તકો વાંચીએ છીએ, એટલે આપણા જ્ઞાનમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થાય છે. અને તે વડે નિરંતર સુખદાયક વસ્તુને ગ્રહણ કરી શકીએ છીએ.

દેહ નાશવંત છે. આ મનુષ્યાવતારને માટે આપણે ઇશ્વરનો ઘણોજ ઉપકાર માનવો એ આપણું કર્તવ્ય છે. ઇશ્વરે આપણને શા માટે ઉત્પન્ન કરેલા છે, તેની શી શી આજ્ઞા છે, તે કલ્પધન કરતાં કેવું ફળ પ્રાપ્ત થશે; એ બધું આપણને સમજવાની જરૂર છે, અને તેનું પ્રથમ પગથિયું આપણી નિશાળ છે, માટે સૌએ નિશાળે જવું અને ભણવું; એજ આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. હાલ જે ભણુશો તો પાછળ સુખી થશો, નહિ તો આખો જન્મભારો દુઃખમાં ગાળવો પડશે. જેમ કે ખેતરમાં વાવેતર કર્યા વગર પાકવાની અને સુખે દિવસ ગાળવાની કોઈ ખેડૂત આશા રાખશે તો શેખશક્ષીની વાત જેવું ફળ મેળવશે. તેમજ વિદ્યા મેળવ્યા વગર સુખ ભોગવવાના સંબંધમાં તમારે પણ સમજી રાખવું.

હવે તમારામાંથી કોઈ એવું કહેશે કે હું નાનો છું માટે રમી લઉં, અને મોટો થઈશ ત્યારે ઘણી જ મહેનત લઈ

વિદ્યા અભ્યાસ કરીશ; તો એ વાત કેવળ અશક્ય અને અસંભવિત છે, વિદ્યા શીખવામાં યુદ્ધિની મદદ નોંધીએ છીએ. તેની મદદ નો નાની વયમાંથીજ થોડી થોડી ન લેતા રહીએ તો તે છેક મંદ પડી જાય છે, અને પાછળથી તેને જગૃત કરવા ગમે તેટલો યત્ન કરીએ તોપણ તે તેજ થતી નથી. માટે આપણે પહેલેથી જ તેને મંદ ગતિમાં આવવા ન દેવી એ જ વાત સારી છે.

વિદ્યાર્થીએએ શી રીતે ચાલવું.

ખીજી રીતે કહેવા કરતાં એક દિવસની દિનચર્યા તાવવાથી એ બાબતમાં વધારે સારી ગમ પડશે.

નિરંતર સવારમાં વહેલા ઉઠવું, સૂર્યોદય થયા પછી પથારીમાં પડી રહેવું નહિ. રાતે વધારે જાગીને અભ્યાસ કરવા કરતાં સવારમાં વહેલા ઉઠીને અભ્યાસ કરવો વધારે હિતકારક છે. વહેાણું વહેાતાં જાગતાની સાથે પથારીમાંથી એકદમ ઉઠવું, આજસુતી પેટે એવું ન બોલવું કે હજૂ તો થોડી વાર છે, જરાવાર સૂવા દો; જાગૃત થતાની સાથે એકદમ ઉઠીને બેસ થશે એટલે ઊંધ જતી રહેશે. જો તમે વખતોવખત જાગી શકતા ન હો, તો ઘરમાં માને અથવા બાપને કે ખીજાં વડીલ માણસોને કહી રાખો કે મને અમુક વખતે ઊઠાડવો, દિવસે ઘરમાં ગડબડ વધારે હોવાથી અભ્યાસ કરતાં કાવતું નથી માટે કેટલાક એવું કરે છે કે 'આખો દિવસ બેસવામાં, અથવા અભ્યાસ વગરની વાતમાં ગાળે છે; અને રાતે બાર ઉપર અકેક બખ્ખે વાગતા સુધી અભ્યાસ કરવાને બેસે છે; પરંતુ તેમ કરવું તે હાથરી કાયદાથી વિરુદ્ધ છે. સર્વ માણસોને વિશ્રાંતી લેવા, પરમેશ્વરે રાત ઘડેલી છે. તેને બહુ આપણે દિવસને રાતનું, અને રાતને દિવસનું રૂપ આપવા લાગીએ તો આપણે સર્વ શક્તિમાન જગત્કર્તાના

કરતાં પણ વધારે ડાહ્યા છીએ એમ કહેવું પડશે. રાતે ઘણા જુનગરો ત કરતાં સવારમાં વહેલા ઉઠવું એ સાફ છે. મધ્ય રાત્રિ પહેલાં એક કલાક લીધેલી ઊંઘથી શરીરને જેવો આરામ મળે છે, તેવો આરામ મધ્યરાત પછીના ઘણા કલાક ઊંઘવાથી પણ મળતો નથી. આ વાત ખરી છે એમ ખાતરીથી સમજવી. આગલી રાતે વહેલા સુવાથી અને વહેલાં ઉઠવાથી અનેક પ્રકારના ફાયદા છે તેનાં મૂળતત્ત્વ નીચેની રીતિવાથી સમજાશે.

દોહરો.

રાતે વહેલા જે સૂઈ, વહેલા ઉઠે વાર;
જળશુદ્ધિ અદુર વન વધે, સુખમાં રહે શરીર.

(પુસ્તકમાળા. પુ. ૭)

પધારીમાંથી ઉડ્યા પછી દાતણ પાણી વગેરેથી પરવારી, છાંટદેવને સંભારો, તે અભ્યાસ કરવા બેસો. જે ક્રિદાળાના દિવસ હોય, અને સવારની શાળા હોય તો નિશાળે જાઓ. વર્ગમાં પોતાનો નંબર ઉપર અથવા નીચે રહેવાનો આધાર ઘર આગળ તૈયાર કરેલા પાઠ ઉપર છે. ઘર આગળ જેણે પુસ્તકલાયમાં લઈ તેમાં લખેલી આવૃત્તિ ત્રણ દઈને વાંચી નહિ હોય, તેની વાંચવા અદલ લીધેલી મહેનત નકામી જશે. એવી રીતે કરેલો અભ્યાસ છેવટે કશા ઉપયોગમાં આવશે નહિ. અભ્યાસ કરતી વખતે ખીજી કોઈ આવૃત્તિમાં ધ્યાન આપવું નહિ, માત્ર ચિત્ત પરોવીને અભ્યાસ જ કરવો. અભ્યાસ કરતા હોઈએ સારે અભ્યાસમાં, અને રમતી વખત રમતમાં મન લગાડવું, સજ્જન પુરૂષો છોકરાઓને શીખામણ દેછે કે જે સમયે જે કામ ઉત્તમ રીતે થઈ શકતું હોય, તે સમયે તે કામ તું કરતો જ, ખાટીમાં રાખીશ નહિ. હરકોઈ પાઠ કેવળ પોપટની જ માફક મ્હોડે કરશે તો ફાયદો નહિ થાય. પાઠના અર્થ તથા સાર સમજી રાખવા. કેટલાંક છોકરાં વાંચતી

વખતે ઉતાવળાં થઈ કપાટાખંધ આખો પાઠ વાંચી નાખે છે. તેમ કરવું નહિ. પ્રત્યેક પુસ્તકમાંથી શીખામણ લેવા જોગ નીતિની વાતો બહુધા હોય છે, તે ઉપર છોકરાએ સારી પેઠે વિચાર કરવો જોઈએ; અને કેવા પ્રસંગે કેવી રીતે વર્ણવું તે પુસ્તકમાં આવેલી બાબતો ઉપરથી શીખવું જોઈએ વિચાર કરીને એક પાન વાંચે અને વગર વિચારે રૂપ પાન વાંચે તો તે સરખું જ છે. વાંચનમાળા પુસ્તક બીજામાં કવિનું વચન છે કે—

વાંચે પણ નહિ કરે વિચાર.

તે સમજે નહિ સવજો માર.

કોઈ વાર કાણુ દિસાવ્ય ગણવા બેસા, અને તે ચમત્કર્યો નહિ તો કટાણીને તેને છોડી દેવો નહિ; પણ ફરીથી તે ગણવા માટે લક્ષ આપવું. એટલે તે બેસા વગર રહેશે નહિ. હરકોઈ કામ એકચિત્ત થયા વગર સાફ થતું નથી. વળી પ્રત્યેક કામ જેમ વધારે કરવામાં આવે તેમ વધારે સાફ થાય છે. “ગણીને મારા તો હાથ દુખ્યા” એવું કદી બોલવું નહિ. જો આજ તમે જરા કાણુ દિસાવ્ય કરશો તો આવતી કાલે તેથી વધારે સખ્ત દાખલા છોડવી શકશો. કેટલાંક છોકરાં મેળવેલા દાખલાના જવાબ પાસે બેઠેલાં છોકરાંની પાટીમાંથી જોઈને માંડી લે છે. એ પ્રમાણે કામ કરનાર આજસુ છોકરાં, બીજા સાથે કામ કરવાને કદીએ શક્તિમાન નહિ થાય. તે જન્મભારા સુધી શાંખ જેવાં જ રહેશે. કોઈકે કરેલો દાખલો ઉતારી લેવો, તે જેમ અતિ કષ્ટ મેળવેલું કોઈકનું ધન ચોરવું તેની બરાબર છે.

નિશાળમાં વખતપત્રક પ્રમાણે અભ્યાસ ચલાવે છે તે ઉપરથી વિદ્યાર્થીઓએ પણ સમજવાનું છે કે ધેર પણ અભ્યાસ કરવાને વખત ઠરાવવો. નહિ તો ઘોઠાળો ચવાથી બરાબર પાઠ થઈ શકશે નહિ. પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીના મનમાં

નિયમિતપણે કામ કરવાનો નિશ્ચય હોવો જોઈએ. મતલબ કે કરાવેલી વાત મુકરર કરેલા સમયે કરવાની ટેવ રાખવી જોઈએ. એ લક્ષણ મેળવવાને નીચે પ્રમાણે યુક્તિ કરવી.

દરરોજ રાતે સૂતા પહેલાં એક સ્ટેટ ઉપર કે નોંધમાં આવતી કાલે ઉઠીને સ્વર્ધ રહેતા સુધીમાં શું શું કામ કયા કયા વખતે કરવાનું છે, તે વખતના અનુક્રમ પ્રમાણે ટપકાવી રાખવું; અને ખીજે દિવસે તે પ્રમાણે વર્તવાને બનતી કોશીસ કરવી. એ પ્રમાણે તમામ વખત મુકરર કરી નાખશો તો પ્રથમ તો તમે ગભરાશો. કેમકે તમે જેમ પહેલાં કાળનો ઉપયોગ મનસ્વી રીતે કરતા હતા તેમ હવે નહિ થાય. તેથી તમારું મન એ નિયમનો ભંગ કરવાને તત્પર થશે. પણ તેને દબાતા પૂર્વક વળગી રહેજો. એવી રીતે કેટલાક દિવસ કરી જોયા પછી તમારી ખાતરી થશે કે એ વાત સર્વોત્તમ છે. પૂર્વે અને હાલ જે લોકો મોટી મોટી યોગ્યતાને પહેંચેલા છે તેનું વાસ્તવિક કારણ જોશો તો એ જ માલુમ પડશે કે તેમણે ઉપર કહ્યો તે નિયમ પાળ્યો હતો. એટલે નિરંતર કામ કરવામાં નિયમિત હતા.

હમેશાં પાઠ પાઠો કરવો. ઘર આગળ પાઠો કરેલો પાઠ નિશાળમાં ન આવડે એ નવાઈ જેવું છે. જે તમે ઘર આગળ પાઠ તૈયાર કરીને ખાતરીથી તપાસી ગયા હશો તો એવો બનાવ બનવા પામશે નહિ, પણ કેટલાક તો એકવાર રાંચ્યું એટલે પાઠ તૈયાર થઈ ગયો એમ માનીને ચોપડી બંધ કરે છે; તેથી નિશાળમાં પાઠ આવડતો નથી. માટે મેં પ્રથમ કહ્યું તે પ્રમાણે પાઠ કરવો. કેટલાંક છોકરાં ચોપડી બંધ કરી ચોપડીમાંનું એક એક વાક્ય મ્હોડે ગોખતા જાય છે, અને હાથપગાદિ અવયવવડે ખીજી કંઈક રમત કે લીટી જેવા આક્રમ કરતા હોય છે; અથવા ખીજની એકા કરતા હોય છે. તેથી તેમનું ધ્યાન પાઠમાં રહેતું નથી. એટલે પાઠ તૈયાર

કરવાને લીધેલી અહુનત નકામી જાય છે. માટે તેમ ન કરતાં પાઠ કરતી વખતે હમેશાં પુસ્તકમાં જોતા રહેવું, અને હાથ પગવડે બીજી કાંઈ ચેષ્ટા ન કરવી.

શાળામાં કેમ વર્તવું.

દરરોજ નિશાળે જવું. એવું કર્યા સિવાય અભ્યાસસારો થનાર નથી. વિદ્યા બજાવી, તે એકાદ હોડીમાં બેશીને નદીને સામે પાર જવા સરખું છે. હોડીમાં બેસનાર જે હલેસાં મારવાનું છોડી દે તો જે તરફ પાણીનું વહેણ હોય તે તરફ હોડી ખેંચાય તે ધારેલી ધારણા ખર આવી નહિ. તેજ પ્રમાણે કોઈ બાળક એક દિવસ નિશાળે જાય, અને ખીજ દિવસે ગેરહાજર રહે, અને એવી જ રીતે ઘણા બાળ નિશાળમાં હાજર ન રહે, તો તે નિયમિત નિશાળે જનાર ખીજા છોકરાઓના જેવો ક્યાંથી હોંશિયાર થાય ? તેનો નાંખર સર્વદા નીચો જ રહેશે, કોઈ પણ પરીક્ષામાં તે પાસ થાય એમ સંભવતું નથી. કેટલાંક છોકરાંને મહેતાજી પૂછે છે કે તમે ગઈ કાલે કેમ નહોતા આવ્યા ? તેના જવાબમાં કહે છે કે કાલે મારે સાં પરાણા આવ્યા હતા, મારી માએ રાખ્યો હતો, કે મારે જમવાનું હતું માટે રહેલો હતો. આમ પરાણાની, માબાપની, જમવાની કે ખીજ કોઈ બળતીજ મિશ ખતાવીને નિશાળે જવામાં બેદરકારી કરે છે. કોઈવાર એવાં ઝરણુ ખરાં હોવાથી શિક્ષક ગેરહાજર રહેનારને સગ્ન કરતા નથી. પણ તેને એક ખીજ જાનની સગ્ન તો સ્વાભાવિકપણે થાય છે જ. એટલે જે દિવસે તે હાજર નહોતો, તે દિવસનો પાઠ ખીલકુલ શીખી શક્યો નહિ. ગેરહાજર રહેવું, તે ઘણું નુકસાનકારી છે. જેમ અને તેમ નિરંતર નિશાળે જાઓ. કદી ગેરહાજર ન રહો. અને પ્રત્યેક કામમાં નિયમિત જાઓ. જેઓ નાનપણમાં એવાં આચરણ નહિ રાખે, તેઓ મોટાં થયે બારે પસ્તાવામાં પડશે.

વખતસર નિશાળે જવું.—એનો અર્થ એ છે કે શાળા ભરાવાની જે વેળા નીમી હોય તે વેળાએ શાળામાં જવું. કદીએ વાર કરવી નહિ. નિશાળમાં ઠરાવેલા વખતે હાજર થવાય એ રીતે ઘેરથી નીકળવું. રસ્તામાં રસળતા રસળતા જવું નહિ. તમાસા જેવા ઊભા ન રહેવું. તમે બહોણે છો તો ખરા કે નિશાળે જતાં રસ્તામાં ખેલ તમાસાથતા હોય છે, અને તે જેવાને ઘણાં છોકરાં ઊભાં રહે છે. તેથી નિશાળમાં વખતસર હાજર થઈ શકતાં નથી; એટલે સજ્જને પાત્ર થાય છે, તથા પાઠથી વિમુખ રહે છે. માટે નિશાળે જતાં કદીએ મોડું ન કરવું. તમને તેનું ખરેખર મહત્વ પાકી ઉમરે આવ્યા પછી સમજાશે. માટે હાલ તો તમારે અમારી શીખામણુ ધ્યાનમાં રાખવી. અને તે કામ ઠરાવેલા વખતે કરવું.

શિક્ષકો સાથે કેમ વર્તવું.—છોકરાં જેવી પોતાના મા આપ પ્રત્યે ચાહના રાખે છે, તેવી જ તેમણે પોતાના મહેતાશુ પ્રત્યે રાખવી. વિદ્યાર્થીયોને શિક્ષક જે કંઈ કહે છે તે તેમના જ હિતને માટે છે. તમારા માઆપ તમને શા વાસ્તે નિશાળે મોકલે છે? તમે વિદ્યા બહોણે તે માટે. સારે જો તમે શિક્ષક કહે તે સાંભળો નહિ, અને વર્ગમાં પાઠ ચાલતો હોય સારે ખીજી તરફ જોઈ રહો, અથવા ગમે તેમ ચાળા કરો, તો તમને ચાલતો પાઠ નહિ જ આવડે. એ વાત તમને થોડી થોડી સમજાતી તો હશે. ટૂંકામાં શિક્ષક જે જે કહે તે તે લક્ષમાં રાખવું, અને તેમની આજ્ઞાનુસાર ચાલતા રહેવું.

બ્યાંસુધી વર્ગમાં શિક્ષક હોય ત્યાંસુધી ચિત્ત ધ્ધને પાઠ કરવો, અને તેમના ઊંડા પછી એટલે તેમનું વર્ગમાંથી ખીજે ઠેકાણે જવું ચાય, સારે રમવાલાગવું; એ પણ ખરાખર નથી. તમે જે શીખો છો તે તમારા શિક્ષકને માટે નહિ, પણ તમારા પોતાના હિતને સારું છે. કેટલાંક છોકરાંને એવી

ખરાબ આદત હોય છે કે માસ્તર જરા કંઈ કામ પ્રસંગે વર્ગની બહાર ગયા કે લાગલા ગયો. મારવા કે રમવા મંડી જાય છે. પણ એવું કરવું તે સારા વિદ્યાર્થીને છાજતું નથી. તેમણે તો ન આવડતી આવત પાકી કરી લેવામાં મળેલા વખતનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. કેટલીક વાર છોકરાઓની કસ્ટરને શીઘ્રે શિક્ષકનો દોષ નીકળે છે. જે વિદ્યાર્થી પોતાનો ખાસ સારી રીતે ન શીખે, તો તેમાં શિક્ષક બિચારો શું કરે? જેમ એક વાછરડું તરફનું હોવાથી તેની પાસે પાણીથી ભરેલું વાસણ મુકે. તોએ તે પીએ નહિ. તો એમાં કાતો દોષ ગણવો જોઈએ? તેમજ જે જે કદાજ આવત હોય તે સમજાવતે કહેવામાં આવ્યા છતાં, જે વિદ્યાર્થી ધ્યાન રાખીને યત્ન કરતો નથી તેમાં શિક્ષકનો અપરાધ કેમ ગણાય? વાછરડું જેમ તગસતી વેદના વેડી વેડીન મરશે, તેમ પાઠ ન તૈયાર કરનાર છોકરો જીવતા સુધી મૂર્ખ રહેશે ને દુઃખી થશે. કેટલાંક તોફાની છોકરાં પોતાને ઘેર કોઈ કોઈ વાર એવી તકરાર લાવે છે કે અમારા માસ્તર તો પક્ષપાતી છે. તેઓ અમક વિદ્યાર્થીપર વધારે પ્રીતિ ગાંધે છે, ને નજર ચઢાવે છે. અમે ગમેતેટલું સાફ કરીએ તો પણ અમારા ઉપર તેમની મેહેરબાની થતી નથી. નમે તમાગ શિક્ષકનો દોષ તજીને પડે સારી મહેનત કરો. સારી રીતે આજો. એટલે વગર કહે તમારા ઉપર તમારા શિક્ષકની આદના થશે, નથા તેઓ પક્ષપાતી છે એમ પછીથી તમને નહિ લાગે.

શિક્ષકની આજ્ઞા પાળવી તેમાં વિદ્યાર્થીનું કલ્યાણ સમાયલું છે. માટે તે કાતે ધરવી એમ નહિ, પણ તે જ પ્રમાણે વર્તન રાખવું, એ તેનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. વળી ઈશ્વરની પણ તેવીજ આજ્ઞા છે, એમ શાસ્ત્રકારો કહે છે.

નિશાળમાં સોખતીઓની સાથે કેમ વર્તવું—આ આવતમાં ઘણું લખવામાં આવ્યું છે, માટે તે સવિસ્તર અહિં

કહેવાની જરૂર નથી. માત્ર તેના સંબંધમાં ઘણી મહત્વની જે વાત છે, તે કહેવા માગું છું. પોતાના મિત્રો સાથે એવી રીતે ચાલવું કે તેઓ આપણી પ્રત્યેક વાતની નકલ કરવાને ઇચ્છા કરે. પાઠ ચાલતાં પાઠમાં લક્ષ આપવું. તે વેળાએ આપણે રમવું નહિ, અને ખીજીને રમાડવા નહિ. પ્રત્યેક કામ પ્રમાણિકપણે કરવું. કોઈવાર કોઈનું જોઈ ઉતારવું એટલે કોપી કરવી નહિ, અથવા ઠગાઈથી ઉપર નંબર લેવાને યત્ન કરવો નહિ. પોતાના સોગતીઓની સાથે એવી રીતે વર્તવું કે તે આપના કોઈપણ પ્રકારની ફરિયાદ ઘેર જવાનો દહાડો ન આવે. આપણા પોતામાં કયા પ્રકારનો દોષ છે તે પેહેલાં જોવું, અને તે તજવાનો યત્ન કરવો.

એક માણસે ઘણા દિવસ સુધી શિક્ષકનું કામ કર્યું, તેથી તેને સારા અને નકારા વિદ્યાર્થી વિષે પાકો અનુભવ થવાથી તે પોતે કહે છે, કે, સારા વિદ્યાર્થી નિશાળના ધારા પ્રમાણે વર્તે છે. પોતાના શિક્ષકની આજ્ઞા પાળે છે. તેને એકનીએક વાત માટે વારંવાર કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. તે નીમેલી વેળાએ નિશાળમાં હાજર થાય છે. નિશાળે જવામાં રખેને વાર થઈ જાય, એમ સમજીને ઉતાવળે પોતાનું દફતર સંભાળી નિશાળ તરફ દોડે છે, અને થોડે વાગતાં જ પોતાની જગ્યા ઉપર જઈ બેસે છે. પછી હાથમાં ચોપડી લઈને ચાલતા પાઠ ઉપર ધ્યાન આપવા માંડે છે. તેને પ્રત્યેક વાત સમજી લેવાની ઇચ્છા હોય છે, અને ચિત્ત દબને સાંભળી લે છે. નિશાળમાં જે વારે જે પાઠ ચાલતા હોય છે તેજ પુસ્તક પડે બેતો હોય છે, ખીજી કોઈપણ ચોપડીનો અભ્યાસ તે વખત કરતો નથી. વર્ગમાં પાઠ ચાલતો હોય ત્યારે ગળવામાંથી એકાદ રમકડું કહાડીને તેને રમાડતો નથી. અને ખીજીઓનું ધ્યાન એવા કામ તરફ ખેંચતો નથી. તે પડે નિશાળમાં કંઈ ખાતો નથી, અને ખીજી કંઈ ખાતા

હોય તો તે તરફ નજર ફેરવતો નથી. કોઈ પરમાર્થે માણસ નિશાળમાં આવ્યો, તો તે પોતાનો પાઠ કરવાનું છોડીને આવેલા માણસ બધી જોતો નથી; મતલબ કે એવા છોકરાઓ પોતાના પાઠમાં એટલાંબધા લીન થયા હોય છે કે નિશાળમાં કોણ આવ્યું હતું તેનું પણ એમને જ્ઞાન રહેતું નથી, ને જે વાત પૂછીએ તેના જવાબ અદ્યથી આપે છે. ખીજા છોકરા પોતાના પાઠ સાંભળે જે ચર્ચા ચલાવે છે તે ધ્યાન આપીને સાંભળે છે, અને એવું સાંભળીને પણ ઘણું શીખી લે છે.

તેનો માસ્તર વર્ગમાં હો અગર ન હો, તે એના તરફ જુઓ અગર ન જુઓ, તોપણ તે પોતાનું કામ મન લગાડીને કરતો જ રહે છે. જે શીખી ગયો છે તે વધારે વાર તપાસી જવાની હઝછા રાખે છે. તેને દરરોજ કંઈને કંઈ નવીન જ્ઞાન મળ્યાંજ કરે છે. જ્યારે તેના હાથમાં કંઈ પણ વિષય આવે છે, ત્યારે તે આનંદમાં રહે છે, અને પોતાના મનમાં કહે છે કે હું આવું આવું અઘડું કામ સારી રીતે કરીશ, અને એવાન જ્યારે મારાં મામાપ બાળશે, ત્યારે તેઓ ફેટલાંબધાં ખુશ થશે! તથા તેમને ફેટલુંબધું સાફ લાગશે! માટે આ કામ વધારે મહેનત લઈને જલદી કરી નાંખુ. એવી રીતે બોલીને હાથમાં લીધેલું કામ ઉલટભેર પાર પાડવાને મડે છે.

જ્યારે તે વાંચે છે ત્યારે પ્રત્યેક શબ્દનો ઉચ્ચાર સ્પષ્ટ રીતે કરે છે, અને એવી રીતે વાંચે છે કે સાંભળનારથી તે પૂરે-પૂર્ણ સમજાય છે. તેની ચોપડીઓ દક્ષતર અને ખીજાં સાધન સ્વચ્છ હોય છે. તેની કોપી પણ ઘણી મહેનત અને કાળજીથી લખેલી, ડાહ્યા વગરની હોય છે; તથા અક્ષર ઘણાજ સારો મરોઢદાર હોય છે. દાખલા મળતી વખતે યોગ્ય સ્થળે સ્વચ્છ આંકડા મારે છે, અને તે મણવામાં ભૂલ કરતો નથી. જે વિદ્યાર્થી સારો છે, તે ખીજાનું સાફ કામ જોઈને આનંદ પામે છે. ખીજા છોકરાનાં વખાણ સાંભળીને અશ્વત્થ તેને

કાઈ ઇનામ આપે તે જોઈને પોતે સંતોષ પામેછે; અને મનમાં વિચારે છે કે હું પોતે સારો અભ્યાસ કરીશ, અને પરીક્ષામાં પાસ થઈશ તો એ રીતે મારા ઉપર પણ લોકોનો આવ વધશે, તથા ઇનામ મળશે. તેનું મન મોટું હોય છે. તે સૌને સારા થએલા જોવાની ઉમેદ રાખેછે, અને ઈચ્છે છે કે અમે સધળાએ સારી રીતે અભ્યાસ કરીએ. અને પાસ થઈએ તો કેવી મજા પડે! અરે! એવું બને ત્યારે તો અમારી નિશાળ સર્વોત્તમ કહેવાય જ! એવા એવા દીર્ઘ વિચાર કરે છે. પોતાના મિત્રોને નો આવડતી બાબતમાં બનતી મદદ કરે છે. તે પોતાનાં પુસ્તકો વ્યવસ્થામંધ મૂકે છે. જે પુસ્તકની જરૂર મટી તે તુર્ત ઠેકાણે જ મૂકી દેછે. પણ રખડતું રહેવા દેતો નથી. તેની ચોપડી ફાટી ગએલી, દીવેલનો રેચ દીવેલી કે શાહીવડે શ્યામરંગી બનેલી હોતી નથી. ચોપડીનાં પાન વિખરાયલાં હોતાં નથી, તેમાં અયોગ્ય ચિત્રપાડેલાં કે આડા અવળા લીટા તાણેલા નથી હોતા; પણ તે સ્વચ્છ હોય છે, અમુક શબ્દ પુસ્તકમાં ક્યાં છે એવું જો પ્રછવામાં આવે તો લાગલોજ કાઢીને બતાવે છે. તે હંમેશાં સાચું બોલે છે. પોતાના આચરણમાં સુધારો થાય એમ કરતો રહે છે, ને પોતાના સોબતી ઉપર મમતા રાખે છે.

હવે નકારા નિશાળીઆ વિષે થોડુંક કહુંછું. જે વિદ્યાર્થી કોઈ છે તે વખતસર નિશાળમાં હાજર થતો નથી તે બાણાભાગે મોડો-સૌની પાછળ આવે છે વર્ગમાં પાડ ચાલતો હોય તે વખતે નકામું બહાનું કાઢીને વારંવાર બહાર જાય છે. સૌ છોકરા પોતપોતાની જગોએ બેસે, તે પછી પોતાની જગા સંભાળે છે. બ્યારે તે વાંચવા ઉભો થાય છે ત્યારે ખીતેખીતો વાંચે છે, અરે! તે વખતે તેને ધુન્નરો આવે છે, તેને સરળતાથી વાંચતાં આવડતું નથી, અનેક ઠેકાણે અટકે છે, વાંચતાં વાંચતાં હાજરો ઠેકાણે ભૂલો કરેછે, વર્ણો-

આર સ્પષ્ટ કરતો નથી, અને વાંચી રહ્યા પછી પાઠનો સાર નહીં બોલતાં એક પૂતળા માફક ઉભો રહે છે. એનું કારણ એ છે કે તે ઘર આગળ પાઠ વાંચતો નથી પણ સમીક્ષાગ્રંથી સહ જાય છે, અને દિવસે રમ્યાં કરે છે. નિશાળમાં એનું કંઈ ચાલતું નથી માટે કંઈજ રહે છે. ઘર આગળ તે રાજા જેવો છે. હજારો ધારણાં લાવે છે, અને માયાપને પજવે છે પહેર દલાડો ચઢે પથારીમાંથી કડે છે તાતણપાણી કરવામાં બેઠરકાર રહે છે. તેના હાથ, પગ, અને શરીર તથા લગ્નમાં મેલથી બરેલાં માલુમ પડે છે. તે ઘેરથી નિશાળનું નામ લઈને નીકળે છે, અને વખત થાય ત્યાં સુધી રસ્તામાં રજાઓ કરે છે. પછી વાર થઈ સમજીને ગાભરો ગાભરો નિશાળે દોડી જાય છે. વર્ગમાં બેસીને ચોપડીમાં લક્ષ રાખતો નથી. પણ શિક્ષકને છેતરવા માટે ચોપડી ઉઘાટે છે અને ચૂપકાથી ખીજત સાથે વાતો કરે છે. ઓચિંતો પકડવામાં આવે ત્યારે રડી પડે છે, પણ પોતાની કુટેવ છોડતો નથી. તે પોતાની જગો ઉપર બેઠરકાર મનુષ્યની માફક બેસેલો હોય છે. હું નિશાળમાં છું અને શિક્ષક શીખવે છે એ વાતની ગંધ તેના મનમાં જરાએ હોતી નથી, જો તમે તેના પુસ્તક તરફ જોશો તો તમારી ખાતરી થશે કે તે કેવળ નિષ્કાળજી લાગ્યા, મૂર્ખ માણસ છે. તેની ચોપડી ગપાથી બરેલી અને એની ખરાબ હાલતમાં હશે કે હાથમાં ઝાલવી પણ નહિ ગમે. તે ઘણા બાગે કોપી લખતો નથી. અને જો તે કોઈ અક્ષર લાથીના પગ જેવો તો કોઈ ખિલાડાના માથા જેવો, કોઈની દુડ વધેલી, તો કોઈનું માથું નાનું, કોઈ પાંગળો તો કોઈ માથા વગરનો ખવીશ, કોઈ અધર લટકેલ, તો કોઈ ઉચ્ચાંધેલો, કોઈને ચાંદા અને કોઈને ટીલાં કરેલાં, તો કોઈને માથે ચંદન છાંટેલું. કોઈની પાંસળી છટકેલી, તો કોઈના હાથ

પગ કે નાક લાંબાં થયેલાં, કાંઈ ડેફરાયલો, તો કાંઈ તદ્દન મુળક. મતલબ કે તે બેદરકારીથી કોંપી લખે છે. લખતાં લખતાં હાથ અને કપડાં શાહીથી ખરડે છે, અને બેસવાની જગોએ બેસુમાર છાંટણાં નાખે છે. નકારા નિશાળીઆની પાટી ચિક્રશ અને આંકાથી ભરેલી હોય છે. તેમાં લખેલો અક્ષર જણાતો નથી એટલુંજ નહિ પણ તે જોવી જ ગમતી નથી. તે ચોપડીઓનો અવેર કરતો નથી. કાંઈ વખત એની જરૂર પડે ત્યારે તે આવરો આવરો આમતેમ ફાંફાં મારે છે. તેની ચોપડીઓ અંધ રહેવાથી માંદી ન પડે માટે દીવેલનો રેય આપતો રહે છે, તથા ડાઘાફી ડામ દેતો રહે છે. એને ભોગ પડેલી ચોપડી, સ્વેટ કે કલમ લાંબી મુદત જીવતાં નથી. અને એવી બાબતમાં માઆપને દમી દમીને ખરચ કરાવે છે. વર્ગમાં બેઠા હોય ત્યારે જોશો તો પાસેના છોકરાઓના કાનમાં મોં રાખીને વાતો જ, અગર અડપલાં કરતો હશે. પાદ કરવો તે જાણે, એક મોટો ડુંગર ખોદવા જેવું હોય; એમ માનીને મોં કટાણું કરે છે. નિશાળને કેદખાતું સમજે છે, અને ત્યાંથી રજા મળે ત્યારે તે પરમાનંદ પામે છે. એવા નિશાળીઆની જગોએ જઈને જોયું હોય તો કાગળ ફાડી વેરેલા, ભાગેલી કલમોના કડકા પડેલા, અને ખીજ પ્રકારનો કચરો પડેલો હશે. એવા વિદ્યાર્થી શિક્ષકને કેવળ ત્રાસ આપે છે. તે જાતે અભ્યાસ કરતો નથી અને અભ્યાસ કરતાર ખીજની અદેખાઈ કરે છે. હંમેશાં ખીજના અભ્યાસમાં ખલેલ થાય તેવી ગડમડ કરે છે. તે દરેક વાત ચીપી ચીપીને કરે છે, અને સફાઈમાંથી હાથ કાઢતો નથી. તે ગપ મારતાં શરમાતો નથી. અદખ તોડીને વાત કરે છે. તેને ખરી વાતમાં કડતું લાગે છે, અને ઠાકું વેર વધારે છે. નિશાળમાં સૌ એમ કહે છે કે તે અહીંથી બાંચ તો સાફ. એનાં માઆપ સાફ સાફ ખાવાનું આપે,

લૂગાં પહેરાવે, અને જોઈતી વસ્તુ આણી આપે, તોપણ તે અભાગી સુધરતો નથી. તેથી એવા પુત્રસ્તનને જોઈને તેઓ મનમાંને મનમાં બળ્યાં કરે છે. અને કંટાળી જવાથી ફરીને એનાં આચરણ સુધરવા લક્ષ આપતાં નથી. માટે તમે સાવધ થઈને એવાની સોજત ન કરતા. પણ બહુધા એવાને સુધારવાને બનતી કોશિશ કરતા રહેજો.

રમત વિષે.

રમતો ઉપર છોકરાંનો સ્વાભાવિક પ્રેમ હોય છે. તાપ લાગતો હોય, ટાઢ વાતી હોય, કે જમે તેમ હોય તોપણ બચ્ચાંને રમવાનું જ ગમે છે. નાનપણમાં છોકરાંનું લક્ષ રમવા તરફ હોય તે વધારે સારું છે, પરંતુ એ વખતે બરાબ લઢણો પડે એવી રમતે છોકરાં વળે છે કે કેમ, તે તરફ માખાપે લક્ષ આપવું જોઈએ. બાલકો સશક્ત અને નિરોગી રાખવાને ચલાતા હો તો તેમને શ્રમ પડે અથવા તેમનાં હાડકાં કસાય એવી મહેનતે લગાડતા રહો, તથા ખુલ્લી હવામાં ફરવા દો. જેમ કપડું ધોયલું પાણી, મેલવાળું હોવાથી નિરૂપયોગી ગણા છે; તેમ શ્વાસ મૂકતાં બહાર કાઢેલી હવા પાછી લેવા જેવી નથી એમ માનવું જોઈએ. ઘરની આસપાસની હવા કરતાં ગામ બહારની એટલે મેદાનની હવા વધારે સ્વચ્છ હોય છે. છોકરાંએ સાંજની વેળાએ મેદાનમાં, ખેતરમાં કે બાગની અંદર જઈ રમવું જોઈએ. શરીરના પ્રત્યેક અવયવને જેમ જેમ વધારે મહેનત પડે છે તેમ તેમ તે તે ભાગ વધારે બળવાન થતો જાય છે. દોડવાથી પગમાં તાકાત આવે છે, હરકોઈ રીતે રમવું, ફૂદી જવું, દોડવું, અને ફરવું એ બધુંએ ફાયદાકારક હોય છે. છોકરાં તોફાન કરે, અને ખડખડ હસે તેથી કેટલાંકને અણુગમેા ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ એ કૃતિમાં પણ કેટલીક પ્રકારનો ફાયદો સમાયલો છે. માત્ર તેમાં એટલું થવું જોઈએ કે તેઓ બલતી જ વખતે ગડબડ ન કરે.

અર્થાત્ કેતક વગર હસે નહિ, અને કામને પ્રસંગે તોણન ન કરે, ધારો કે એક જ વર્ગમાં એ છોકરા છે, તેઓ હાંધિ-યારીમાં તો સરખા છે. પરંતુ તેમાં એક છોકરાને એવી ટેવ છે કે તે પોતાની જગ્યાએ નિરતર બેસી રહે છે, અને હાથમાં ચોપડી લઈ અભ્યાસ કર્યા કરેછે; અને બીજો છોકરો છે તે દરરોજ અકેક કલાક રમીને બાકીનો વખત અભ્યાસમાં ગાળે છે, તેથી પરિણામ એ આવે છંડે એ બે બાળકોમાં પેસો બીજો છોકરો તન્દુરસ્ત નીવડે છે, અને દુરતાઈવાળો માલુમ પડે છે. એકનીએક વાત આખા દિવસભર કરવાની હોય તો મોટાં માણસને પણ કટાળો ઉત્પન્ન થયા વગર રહેતો નથી, તો આતો બાળકો છે. તેમને લાંબા વખત સુધી એક સરખી સ્થિતિમાં અભ્યાસ કરવાને બહાને બેસવાની ફરજ પાડવી ઘટારત નથી. થોડે થોડે અંતરે દરવાફરવાની રમ્મ મળવીજ જોઈએ. એ વગર તેમની પ્રકૃતિ સારી રહેવી, તથા મનોવૃત્તિ ચંચળ અને ઉત્સાહી થવી અશક્ય હોય છે.

બાળકોની એવી સ્થિતિ હોય છે કે કેટલાંક બહુ થોડો જ આયામ કરે છે. અને કેટલાંક શક્તિ બહાર પણ કરે છે, એમ કરવું હિતકારક નથી. કસરત, એ શાકભાજીના મસાલા પ્રમાણે છે. શાકભાજી વગેરેમાં જરૂર જેટલો મસાલો પડવાથી જેમ પદાર્થ સારો બને છે તેમ ઘટિત આયામને લીધે તન્દુરસ્તી જળવાય છે. પરંતુ થોડી કસરત કરવામાં આવે તો લીધેલી મહેનત બર્થ જાય છે, અને વધારે પડતી થાય તો હાની કારક થઈ પડે છે; માટે ઘટતી જ કસરત કરવામાં લાભ સમાયલો છે.

જે મનુષ્યો હાલમાં શ્રીમંત છે તેમાંના કેટલાક પૂર્વે ગરીબ હતા. તેઓ તીવ્ર પ્રમાણે વર્તવાથી આવી ઉત્તમ સ્થિતિએ આવ્યા છે. અને તે નિયમ એ છે કે પ્રથમ કર્તવ્ય કર્મ કરવું, અને પછીથી મજ્જમાં પડવું. માટે વિદ્યાર્થીયોનું

કર્તવ્ય કર્મ એ છે કે અભ્યાસ કરવો. જ્યારે તમે ખરા અ-
તઃકરણથી અભ્યાસ કરશો ત્યારે તમને રમવાથી કશી હરકત
થવાની નથી. માત્ર અભ્યાસ તજીને રમ્યાં કરવું નહિ.

નિરંતર સારાં છોકરાંની સાથે રમવું, શામળબટ કહે છે
કે જેને જેવો સંગ રંગ, બહુ તેવો બેસે; જેને જેવા
સંગ, કામ તેવાં તે કરશે; અર્થાત્ જેવી સોબતમાં રહેશે
તેવા ગુણવાળા થશે. માટે હંચાની સંગતિ કરો. જે છોકરાં
રોજ ખોટું બોલે છે, ચોરી કરે છે; અને અપશબ્દ બોલે
છે. કે ગાળો ભાંટે છે. એવાંની જોડે કદીએ દોસ્તી બાધવી
નહિ, તથા જરાવાર પણ રમવું નહિ. એવા ગુણવાળાં છોકરાંને
નાદાન કહે છે, તેમની સગતમાં રહેનાર ખરામ થાય છે
માટે તેમને છાંયડે પણ ન હોવા રહેવું. માતાપિતાની આજ્ઞા
પાળનાર અને સત્યવાદી છોકરાંથી દોસ્તી બાંધો, તથા
તેમની સાથે રમો.

પુણી હળામાં જમને દોડવું પડે એવી રમત રમવી. પાટ,
ચક્ર, દહીંના ઘેડો, છત્યાદિ રમતોમાં શરીર કસાય તેમ છે
માટે તે રમવી. એમાસાની અંદર ઘર આગળ થઈ શકે
એવી રમત રમવી. બાજી કે ગંજીફાની રમત બાજકોના
હકમાં કાયદાકારક નથી. એ રમત ઉપરથી જુગારનો છંદ
પડવાનો બચ રહે છે માટે તેનાથી દૂર રહેવું. વળી તેથી
અંગ કસાતું નથી.

ખીજાં પ્રાણીને અડચણ થાય અથવા દુઃખ પડે એવી
રમત કદીએ ન રમવી. ઘણાં ખરાં બાલકો રમતી વખતે
આ પાત લક્ષમાં રાખતાં નથી. પણ રમતાં રમતાં ખીજા
માણસ કે જનવરને ત્રાસ આપે છે તે ઠીક કહેવાય નહિ.
માખાપે પણ કાળજી રાખવી જોઈએ કે પોતાનાં છોકરાં
એવી રીતે ન ચાલે, અને ચાલતાં હોય તો અટકાવ કરવો.
રમતી વખતે પ્રમાણિકપણું ન છોડવું. ખોટું બોલી દાવમાં

છત મેળવવી નહિ. રમતાં રમતાં દારી જવાય તો ચીકાર્દને મિત્રો પ્રત્યે રીસાવું નહિ, જરા અમથું બહાનું કાઢીને લડવું નહિ, તથા સહેજ વાતમાં ગાળાગાળી ન કરવી.

વિદ્યાર્થીમાં કેવા ગુણ જોઈએ.

ખંત અથવા કાળજીની આવશ્યકતા.—કુમળું જાડ વાળાંએ તેમ વળે છે. આ વાત માણસના સ્વભાવને પણ લાગુ પડે છે. નાનપણમાં પડેલી ખરાબ લઠણો મોટપણે તજી શકાતી નથી, માટે નાનપણથી આપણે સંભાળીને ચાલવું જોઈએ. સારા ગુણની અસર થતાં વાર લાગે છે પણ ખરાબ ગુણની અસર તૂર્તજ મનપર છાપ પાડે છે માટે કિશોર અવસ્થામાં બહુ સંભાળીને ચાલવું જોઈએ.

ખરાબ કામ કરવામાં કંઈ વાર હોતી નથી. માત્ર સાફ કરવામાં જ વાર થાય છે. રસોઈ અભડાવતાં વાર લાગશે નહિ. પણ જે તૈયાર કરાવતાં તો ઘણો વખત જશે. ખેતરની અંદર ઘાસનાં બીજ વાવવાં પડતાં નથી, તે તો પોતાની મેળેજ ઉગે છે. પરંતુ કોઈપણ અનાજ એ પ્રમાણે નીપજતું નથી તે મેળવવાને માટે તો ખેતર ખેડવું પડે છે, બીજતું વાવેતર કરવું પડે છે, પાણી સિંચવું પડે છે, નીંદવું પડે છે, માળા આંધીને પક્ષીઓથી સંભાળવું પડે છે, રાતે ઉગ્મગરા વેડીને દરામખોરાથી બચાવવું પડે છે, ત્યારે તે ઉછરવા પામે છે અને એટલી મહેનત લીધા પછીથીએ કાપણી કરવી પડે છે, કણસલાં મસળવાં પડે છે, ઇલાદિ અનેક પ્રકારની ખટપટ કરે છે ત્યારે ખેડૂતના હાથમાં ધાન્ય આવે છે. આ હાથનો આપવાનો હેતુ એ છે કે એજરીતે સૌએ પોતપોતાની આન્સલગત માટે કાળજી રાખવી જોઈએ. નહિ તો ભળતુંજ પરિણામ ઉત્પન્ન થશે. સાર નરતું સમજવાને લાંબી પહેચની જરૂર છે. અને તે ગુણ એકદમ પ્રાપ્ત થઈ શકે નથી. જ્યાં જુદી સારસાર સમજી શકતાં ન હોઈએ,

ત્યાં સુધી વફીલોળી સલાહને અનુસરવું વધારે સાર છે. માથાપ અટકાવ કરે તે કામ કરવાને તાત્પર ન થતાં પ્રતો વિચાર કરવો, અને તેનો મર્મ સમજતો ન હોય તો વધારે ખુલાસો મળવા વારંવાર પૂછતા રહો. દુકામાં જેમ કાળજી રાખતા થશે તેમ વધારે વિવેકી નીવડશે. કેટલાક એમ ધારે છે કે અમે ધારીશું તે વખતે અમારા દુર્ગુણો તજી શકીશું પરંતુ એ ધારણા ભૂલ ભરેલી છે. જોઈએ તો તમે અનુભવ કરો. જેમને એવી બાબતના અનુભવ થયા છે તેઓ તો એમ કહે છે કે શરૂઆતમાં અમે એમ ધારતા હતા ખરા, પણ પાછળથી જરાએ પાળી શક્યા નહિ. કેટલાક એમ કહે છે કે એકવાર થયું તે તો ચૂક થઈ, પણ ફરીને એવું નહિ થાય. પરંતુ એમ બોલવામાં કંઈ અર્થ નથી ફરીને પણ તેવી જ ભૂલ વારંવાર થયાં કરે છે. માટે પહેલેથી સારી રીતે ખાંત રાખીને પગલું ભરવું જોઈએ.

વર્તીશુંક—આપણને લોકો સારા કહે તે વાત કરવામાં ભૂલથાપ ન આવી. પોતાની જે ફરજ હોય તે હમેશાં અદા કરવી. જગત્નિયતા પરમેશ્વર, સર્વ શક્તિમાન, સચરાચર અને અપાર હાથપણવાળો છે, તેણે આપણને આ મનુષ્યાવતાર સદ્કર્મ કરવાને આપેલો છે, માટે આપણી રહેણી કરણીથી તેને સંતોષ મળે એમ થવું જોઈએ. આપણા પર અમુકની મહેરબાની થશે એમ ધારીને અન્યાયને રસ્તે કિતરવું નહિ.

આપણે જે કંઈ કરીએ તે સાંઠે કે નકાંઠે છે તેની તુલના જે શક્તિવડે આપણા મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેને સારા-સાર વિચાર શક્તિ કહે છે. પરંતુ એકશક્તિ અનુભવ વગરનાં બાળકોમાં હોતી નથી. માટે તે ગુણ પ્રાપ્ત થવાને આપણે ઉપર કહી ગયા તેમ વર્તવું જોઈએ. એ રીતે વર્તવાર બાળકો સદ્ભાગી નીવડે છે અને જન્મ લીધાતું સાર્યક કરે છે.

સત્ય ભાષણ—એક પાંડિતે કોઈએક રાત્રને પૂછ્યું કે મહારાજ આપનાં માતાપિતાએ આપને પ્રથમ કયું વાત શીખવેલી? રાત્રએ જવાબ દીધો સાચું બોલવું. તમામ બાળકોએ પણ એજ વાત શીખવાની છે. કોઈ એમ સવાલ કરશે કે શા માટે સાચું બોલવું, બોલું કેમ બોલવું નહિ? તેનો ઉત્તર એ છે જે, આજ સુધીમાં જે જે મહાત્મા પુરુષો થઈ ગયા, તેમણે એવું કહેલું છે કે ખરુંજ બોલવું. ધર્મ શાસ્ત્રની પણ એવીજ આજ્ઞા છે. ઈશ્વરને પણ સત્ય વાત પ્રિય છે, તેને બોલું તો જરાએ ગમતું નથી. એક ઠેકાણે કહેલું છે કે લખાડી માણસને પગ હોતા નથી, તેને ઉભું રહેતાં આવડતું નથી. જૂદા બોત્તા લોકો ઘણી રીતે પકડાઈ જાય છે. એક અપરાધની શિક્ષામાંથી બચાવ કરવા જતાં બળતુજ બોલીને છોકરાં ખીન્ને ગુન્હો કરી બેસે છે. પછી તે છૂપાવવાને માટે પ્રયત્ન કરવા જતાં વળી ત્રીજા ગુન્હામાં આવે છે. એટલું બધું કરવા જતાં પણ અને ખરી વાત ઉઘાડી થાય છે, એટલે તે બોટો ફરે છે, અને ભારે સજાને પાત્ર થાય છે.

સત્ય એવી વસ્તુ છે કે તે ટાંકી દઢાતી નથી અને દાબી દબાતી નથી. તે પોતાની મેજેજ પ્રકાશમાં આવે છે. કોઈ ડાહ્યા પુરુષને એક માણસે પૂછ્યું કે બોલું બોલવામાં શો લાભ હોય છે? સારે તે ચતુર પુરુષે જવાબ વાળ્યો કે, પછીથી આપણે ખરું બોલીએ તોપણ તે ઉપર કોઈ વિશ્વાસ રાખતું નથી; કોઈ વાર બોલવામાં ફાવી જવલ્લ, અને તે, માતાપિતા કે શિક્ષકનાં કળવામાં આવ્યું નહિ તો એમ ધારણાં માં કે એ વાત કોઈએ સમજ્યું નથી. કવિ-સંજ નર્મલશાંકર કહે છે કે:—

સર્વ સંજિત ધરી તેહરી, તિહાણુ આખણી બેય;
બને વાત બહુ ખૂણમાં, દીલ ગુણમાં હોય. ૧

જેને જાણું ચૂમ હું, તેનો તું ન અજાણુ;
 છાના કામ નિહાળતો, જખરો જખનો બાણ. ૨
 વળી કવીશ્વર હલપતરામ પણ કહે છે કે—
 બોંધમાં પેસી બોંધરે, ફરીએ કાંઈ વાત;
 ઘડીએ મનમાં ઘાટ તે, જાણે જગનો તાત. ૧
 ખાલી જગા ખોળીએ, કળી મૂકવા કામ;
 ક્યાંએ જગ કરી પિના, ઠાલું ન મળે ઠામ. ૨

માટે આપણી તમામ છાની વાતોનો બેઠ સર્વ વ્યાપક ઇશ્વરના સમજવામાં હોય છે. તેની જાણ બહાર તો કશું રહેવાનું નહિ. દરેક પ્રાણી અહોરાત્ર શું કરે છે, એ બધું તે ધારી ધારીને જોયાં કરે છે. કામ રીતે ઇશ્વર ઇગાતો નથી. અને જૂઠું બોલનારને સજ કયા વગર તે કદાએ રહેતો નથી. પરંતુ એ સજ એવા પ્રકારની હોય છે કે જેને આપણે કળી શકતા નથી. હમેશાં સત્યનો જય છે સત્યનો બેલી ઇશ્વર છે, એમ કહેવાનો હેતુ એ છે કે ઇશ્વરને હમેશાં સત્ય વસ્તુ પ્રિય છે. અને તેટલાજ માટે તે પોતાને સત્યદેવ કહેવરાવે છે.

ન્યાયથી ચાલવું—સૌને ઘટિત વસ્તુ દેવી તેને ન્યાય કહે છે. ખીજની તરફથી આપણે જેવી વર્તણૂંકની આશા રાખતા હોઈએ તેજ પ્રમાણે આપણી જાતે પણ તેમના પ્રત્યે ચાલવું જોઈએ. લોકો વ્યાજખી રાહ ચાલે, અને આપણે તે કરતાં ડલદા ચાલીએ તો તે ગેરવ્યાજખી કહેવાય. પ્રથમતઃ પોતાની જાતે ન્યાયથી વર્તવું અને પછીથી ખીજઓ તરફથી એવી આશા રાખવી.

બાલકોએ પ્રમાણિકપણે વર્તવાની બહુ જરૂર છે. કેટલાંક છોકરાંના સ્વભાવ એવા ખરાબ હોય છે કે દુસ્સહની વેળાએ સહનતામાં રહેતાં નથી પણ ખીજને અડપલાં કરેછે, અને જ્યારે પોતાને ઇજા પહોંચે છે ત્યારે કશુંક કહેવે છે.

કળી હિસાબ મણતી વખતે ખીજની પાટીમાંથી જોઈને ઉત્તર માંડી લે છે, કોઈ છોકરાને પાકનો સાર કહેવા ઉભો કરવામાં આવે તો ઝટપટ પોતાની ચોપડી ઉઘાડીને માથે જોઈ લેવા જાય છે, તેઓ આ પ્રમાણે નિશાળની અદર જ કરે છે એમ નહિ. પરંતુ જ્યાં જુઓ ત્યાં ઠગવાનો પ્રયત્ન કરતાં જણાય છે. જે છોકરાંમાં આવી કટેવો હશે તેઓ કદી સારાં થઈ શકશે નહિ. એ ખરાબ ટેવથી આગળઉપર કેટલુંબધું નુકસાન થવાનું છે તેનો ખ્યાલ બાળકોની સમજ ખદાર છે માટે એવું કામ કરવું નહિ.

સૌને પોતાની વસ્તુ ઉપર બાવ હોય છે. આપણી ચીજ કાંઈ ચોરી જાય અને આપણને જેમ ખોટું લાગે તેમ ખીજઓને પણ લાગે છે. કદી પણ ખીજની વસ્તુ ચોરવી નહિ. વિસરી જવાથી કોઈની ચીજ રહી ગઈ હોય અને તે આપણા હાથમાં આવે તો ઉઘાડીને ઉંચી મેલવી નહિ પરંતુ જેની હોય તેને સભારીને પાછી આપવી. કેમકે ખીજની વસ્તુ આપણને જડી માટે તે આપણી જ થઈ એમ સમજવું નહિ. પરંતુ તે કોની હતી એનો પાકો તપાસ કરવો, અને પતો લાગેથી હાથ લાગેલી વસ્તુ તેના ખરા માલિકને સોંપવી એ પ્રમાણે જડેલી રકમ માત્રપણીને પાછી આપવાથી આપણી શાલવટ વધે છે. અને દરેક માણસને એમ કરવું એજ શોખાયુક્ત છે.

તમારે જાણવું જોઈએ કે નવો ગુમાસ્તો કે નોકર રાખવામાં આવે છે તે વખતે ઘણાખરા લોકો તેને નાણી જોવાને પોતાના મકાનોમાં કિમતી ચીજો અથવા રોકડનાણું રખડવું નાંખે છે પરંતુ હાથનો ચોખો માણસ હોય તે એ વસ્તુથી લલચાતો નથી, અને તૂર્નજ નજરે આવેલી રકમ પોતાના શેડને સ્વધીન કરે છે. બદલાત વાળો નોકર એવી રકમ ઉઘાડી ખીસામાં મૂકે છે, તે એમ સમજે છે કે

ધરધણીના જોવામાં નથી. પણ તેની એવી વર્તણૂકને લીધે કોઈ નોકર સખતુ નથી એટલે એના ભાગ્યોદ્ધનનાં દાર બંધ થાય છે. જાત મહેનતથી નાણું મેળવવા ચત્ન કરે. અન્યાયને રસ્તે પૈસા પેદા કરી સુખી થવાની ઇચ્છા રાખે. નહિ.

વિચારીને બોલવું—કોઈપણ શબ્દ બોલતા પહેલાં વિચાર કરવો. વગર વિચારે બોલવામાં પાછળથી પસ્તાવો થશે. મોરુપી દરની અંદર એક બચકર નાગણુ વસે છે. જેને દાંતરુપી જોરાવર દાર છે. એ દાર મરજીમાં આવે ત્યારે ખુણાં કરી શકે છે અને બંધપણુ કરી શકે છે. નાગ અથવા સાપ દરની બહાર નીસરીને માણસને ડસે છે પણ આ નાગણુ તો દરની અંદર રહીને કોકના પ્રાણુ લેવાની શક્તિ ધરાવે છે. સર્પડંશ ઉપર મત્રનત્ર અથવા ઔપધના ઉપચાર આવે છે. પરંતુ એના ડગ ઉપર તો એકે ઉપચાર અસર કરી શકતો નથી. એવી ચમત્કારીક નાગણુ તે કાણુ! આપણી જીભ. એની અંદર ઝેર અને અમૃત વસેલાં છે. પરંતુ ડંશરૂપી કટુ વચન જે વખતે બહાર આવે છે તે વેળાએ વજ્રપાણુ વાગ્યા સમાન પરિણામ પેદા થાય છે. ખરાબ પરિણામ લાવવા માટે એકજ કડવું વચન હોય તો ખસ છે. ક્રોધના આવેશમાં કોઈનો તિરસ્કાર કરવો કે અયોગ્ય વચન કહેવાં તેથી કલહ પેદા થાય છે. અને તેમાંથી કઠલીક વાર તો એક ખીજના જીવ ઉપર આવી પડે છે. કદી કોઈ માણસ ક્રોધે ભરાઈ બે શબ્દ બોલી જાય તો મોઢું પેટ રાખી ગમ ખાઓ, અને તેના બોલવા તરફ ધ્યાન ના આપો. એટલે તે આફરતો નરમ પડશે અને પસ્તાશે.

બાલકોએ અપશબ્દ બોલવાથી દૂર રહેવું જોઈએ. માળ પણુ કહેવો ઝેર જેવો પદાર્થ છે. એવો પદાર્થ બરવાને કાં તોએ વધન આપેલું નથી, પરંતુ સખતારુપ મનુષ્ય શબ્દ

ઉચ્ચારવા માટે મ્હો બતાવેલું છે જે મ્હોમાંથી નીકળ્યું તે ખાકું સમાવતું આપણા હાથમાં નથી, ખાદી ઉપર લખેલું કાથવડે ઘાંઘ ન'આશે, અને કાગળ ઉપર લખેલું રખરવડે સાફ કરી શકાશે. પરંતુ મ્હોદામાંથી કાઢેલાં વચ્ચ કાંઈ રીતે કાંઈ કાળે પાછાં લઈ શકાશે નહિ. કોઈમણ બાબતના સંબંધમાં બ્યાં સુધી બોલાયું નથી, આંસુધી એ સંબંધે જે રીતે કહેવા ધારીશું તે રીતે કહી શકાશે; પરંતુ ઉચ્ચાર કર્યા પછી તેમાં કશો ફેરફાર કરવાની સત્તા ધરાવી શકાશે નહિ. માટે પૂરતો વિચાર કરીને બોલવાની ટેવ રાખો કવિ-વર્ય દલપતરામજીનું વચન છે કે—

વાણિ વદે જનમાં જન જેમજ, તેમજ તૂર્ન પડે પડછંદાં.

માટે આપણી કિંમત આપણા હાથમાં છે, અને તે વાણીમાં રહેલી છે. વાણીવડે સંપ વધે છે, દેશાભિમાન પેદા થાય છે, આળસ તજી ઉદ્ધાગે વળગાય છે, અને પરમાર્થ સધાય છે.

ખોટી પ્રતિજ્ઞા ન કરો.—હસકે ટસકે કાઠને સોમન દેવા એ બરાબર નથી. વળી બનતા સુધી પ્રતિજ્ઞા લેવાનો વખત આવે એવું કરવુંજ નહિ. ઇશ્વરનું નામ અમૂલ્ય છે. સરકાર પણ તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે. ચઢાય તે વખતે ઇશ્વરને યાદ કરીએ તો તેમાં આપણું કલ્યાણ છે, પણ ખોટી રીતે તેનું નામ લઈ કામ કરવામાં સદા અકલ્યાણ જ છે. જેમ એક રાજા છે તેની સાથે આપણે અમયાદપણે બોલીએ તો તે સજા કર્યા વગર રહેતો નથી, તેમ ઇશ્વર પણ ખોટી પ્રતિજ્ઞાનો બદલો વાલ્યા વગર રહેતો નથી કેમકે તે તો રાજાધિરાજ છે. માટે હરકોઈ કામની અંદર ખોટા સોમન ખાવા કે ખવરાવવા નહિ.

કરજ કરતાં હરવું જોઈએ.—પોતાની પેદાશના પ્રમાણમાં ખરચ કરવો. ઉડાઉ ચવામાં લાભ નથી. મજબુ વિચારીને

ધર સંસાર ચલાવવો જોઈએ. જરૂર વગરની ચીજો ગમે તેટલી સસ્તી વેચાતી હોય તોપણ તે ખરીદવી નહિ. ઉધારે આપનાર મળે તોપણ તે લેવી નહિ. પેદાશ કરતાં ખરચ વધી જાય ત્યારે કરજના ખાડામાં ઉતરવું પડે છે માટે ખાતાની સ્થિતિને અનુસરી પહેલેથી પગલું માંડો; જેથી ખરચનો બોજને આવી પડે ત્યારે પરતાવું પડે નહિ. ખનતા સુધી ઉછીનું લેવાની ટેવ હોય તો તે છાંડી દેવી જ્યાંસુધી કરજદાર નહિ થશો ત્યાંસુધી તમે ભાગ્યશાળી ગણાશો. કરજ કરવામાં વ્યાજની રકમ ચંદે છે. એ વ્યાજને રામની ઉપમા આપેલી છે. તે ઉપરથી લોકો કહે છે કે એક રામે જંકડા લીધી તો જ્યાં આઠ રામ કે બાર રામ ભેગા થાય ત્યાં પછી શું બાકી રહે ? અર્થાત્ કરજદાર હોય તેના અતે ચિંથરે હાલ થાય છે, માટે આ બાબત જતી કરવા જેવી નથી.

મિતાહારી થવું—ખાનપાનમાં ગમેતેમ વર્તી આજની થવું એ રીત પસંદ કરવા જોગ નથી. જો આપણે શારીરિક શાસ્ત્રને અનુસરીએ અંતે મિતાહાર રહીએ તો તન્દુરસ્ત રહી શકીએ. માંદા પડીએ તેમાં આપણોજ દોષ હોય છે. ખોરાક હદ ઉપરાંત લેવાથી જેરવા શકાતો નથી; એટલે અણર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે પચીશકે તેટલું જ ખાવું જોઈએ. જાદે ખાવું નહિ. અધકચર કે કાચુ અનાજ શરીરને અપાયકારક હોય છે. અકરાતા જમવું તેના કરતાં જરા ઉણા રહેવામાં વધારે મજા છે. ફલાહાર કરતી વખતે પણ ખેત રાખીને જ કરવો; ખનતાસુધી જમીને ફળફળાદિ લેવામાં આવે તો ફાયદાકારક થઈ પડે છે.

મન ચોખ્ખુ રાખવું—જે કામ કરવાથી આપણા મનમાં ખરાબ વિચાર પેદા થાય તે વાત કરવી નહિ. અનીતિ જરેલાં પુસ્તકો વાંચવાં નહિ. દોસ્તી ખાંધવી તે

સારા છોકરાઓની સાથેજ બાંધવી. પાપ કર્મ કરવાથી જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તે ક્ષણ વાર ટકે છે. પાપીકામનું પરિણામ ઘાયુંજ બચકર હોય છે માટે તેવું કૃત્ય કદી કરવું નહિ. નિરંતર ઇશ્વરથી ડરીને ચાલવું. નવરાશની વેળાએ નીતિના ગ્રંથો વાંચી જ્ઞાન મેળવવું, તેથી મન શુદ્ધ રહેશે. શુદ્ધ બુદ્ધિથી જે કામ કરીશું તેમાં જશ પ્રાપ્ત થશે જ. અને કુબુદ્ધિના પરિણામમાં માતું ફળજ બાગવવું પડશે.

નમ્રતાદિ સદાચરણ.—કેટલાંક છોકરાંને જ્ઞેતા બરાબર પ્રેમ કલ્પના થાય છે. આ તેઓ આપણી પાસે બેસે, બોલે હસે, અને રમે એવું આપણે ઇચ્છાએ છીએ; અને કેટલાંક છોકરાં નજરે આવતાં જ કંટાળો પેદા કરે છે એટલુંજ નહિ પણ તેઓ બ્યારે આપણી પાસેથી ખસતાં થાય ત્યારે જીવને એન પડે છે. એમ થવાનું કારણ એ છે કે પહેલા પ્રકારનાં બાલકો નમ્ર અને મધ્ય હોય છે, અને બીજા પ્રકારનાં છોકરાં ગર્વિષ્ઠ તથા અમર્યાદ હોય છે.

જાડની ડાળીઓ ફળથી ભરાઈ જાય છે ત્યારે તે જમીન તરફ લચી પડે છે અને અફ્રડ રહેતી નથી; તેજ પ્રમાણે વિદ્વાન અને સમજી માણસો નમ્ર રહે છે. જ્યાંસુધી અજ્ઞાન અંધકાર વધારે હોય ત્યાં સુધી ગર્વ એછો થઈ શકતો નથી, પરંતુ જેમ જેમ જ્ઞાનચક્ષુ ક્ષેપિત છે તેમ તેમ હુંપદ ઘટે છે અને નમ્રતાદિ ગુણો વધે છે.

આપણે જાતે નમ્ર રહેવું જોઈએ. માયાપ, શિક્ષક અને બીજાં વડીલોને યોગ્ય માન આપવું જોઈએ. ઘરનો નોકર કે જેને હલકામાં હલકા માનીએ છીએ તેની સાથે પણ સન્નયતાથી વર્તવું જોઈએ બાલકો ઉપર માયા રાખવી. તેઓ માંહેમાંહે ગાળાગાળી કરે ત્યારે તેમને શીખામણ દેવી, અને ફરીને તેમ કરતાં અટકાવવાં. તેઓને સારે માર્ગે જવા મદદ કરવી, તે અશક્ત પ્રયત્નમાં પડ્યાં હોય તો તે બાળી પાડવો.

દયા ધર્મનું મૂળ છે. ધણા જાગે એ ગરીબ, અપંગ અને નમાયાં હોય તેના ઉપર દયા રાખે. તેમને માથે હાથેમાં સંકટરૂપી ઘાટનાં લટકતાં હોય છે માટે તેમને ઘટતો આશ્રય આપીને બચાવી લેવાં એ આપણો ધર્મ છે. તુલસીદાસ કહે છે કે એક જીવ ખીજા જીવની મદદથી જીંદગી જોગવે છે. અર્થાત્ થોડું બની શકે તો થોડું, પણ ભાવથી આપવાની વૃત્તિ રાખે. દુનિયામાં સખાવત કરવી એ બહુ મુશ્કેલીનું કામ છે. પણ યાદ રાખો કે તેનો જોડલો સદુપયોગ થાય તેટલો કરી લેવો એ આપણા હાથમાં છે. બાકી સૌ માત્રમિલકત અત્રેજ રહેવા દેખે આપણે જવ નું છે. માત્ર કરણી સાથે આવશે, માટે ખતે તેટલો પરમાર્થ કરે. શ્રીમતોનો ધર્મ એ છે કે ગરીબોને ઘટતો આશ્રય મળે તેવાં સ્થાનકો સ્થાપવાં. તેઓ જન્મારા સુધી બીજા માગીને પેટ ભરે તેવી ગિચિતિમાં ન રહેવા પામે, એવું કરવું એ તેમનું જ કર્તવ્ય છે.

મુગાં પ્રાણીને ત્રાસ આપવો નહિ. ગૌમાતાનું વધારે રક્ષણ કરવું. દેશના જીવનનો મુખ્ય આધાર એના ઉપર છે. તે સર્વદા સુખદાતા જ છે, એના ગુણનો મદિમા અપાર છે અને તે આ સ્થળે વર્ણવી શકાય તેમ નથી. તેમ ખીજાં મુગાં પ્રાણીઓનું પણ યોગ્ય જતન કરવાનું લક્ષમાં રાખો.

ખીજાને બોધ કરતા પહેલાં પંડે નીતિથી ચાલો. બોલ બોલવા સહેલા લાગે, કરણી કરતાં હૈયે વાગે. બોલવું તો સહેલું છે પણ તે પ્રમાણે વતવું મુશ્કેલ છે. જ્યારે બોલવા પ્રમાણે ચાલીને દાખલો આપીએ ત્યારે જ ખીજાના મનપર સારી છાપ પડે છે નહિતો પાથીમાંનાં રીંગણાં જેવું થાય છે. માટે પોતાનાં આચરણ નીતિને અનુસરતાં જોઈએ.

માતાપિતાની સન્નિધિ—ઈશ્વરની માફક માબાપ પ્રત્યે પૂજ્ય ખુદિ રાખવી. આપણા ઉપર માતાપિતાનો ઉપકાર

તેની તુલના કોઈ રીતે થઈ શકે તેમ નથી. આપણે હાલની સ્થિતિમાં આવ્યા તે તેમની મહેનતનો પ્રતાપ છે. આપણને સારાં કપડાં પહેરવા મળે, તાજુ અને સ્વાદીય ખાવાનું મળે તથા જેથી આપણું મન રાજી રહે એને માટે તેઓ ફેટલી કાળજી રાખતાં, અને જાતે કેવાં કષ્ટ વેડતાં તેનો એકાંતમાં જોડીને વિચાર કરતા રહો. અતિ કષ્ટ છોકરાં ઉછેરવાનો હેતુ એ હોય છે કે તેઓ ડાહ્યા નીવડે અને ઘડપણ પામે. આપણો સંસાર સુખરૂપ નીવડે તેને માટે હમેશાં બહુધા શીકર કરનાર માઆપ હોય છે. માટે તેમના અમાપ ઉપકારનો બદલો વાળવા આપણે સેવા ઉઠાવવી જોઈએ. જાતે રળતા થયા અને સંસાર ચલાવવાને શક્તિમાન થયા પછી માઆપના ઉપકાર કે બીજા વડીલના આભારને વિચારી દઈ આપસ્વાર્થી ન થવું. ખરા અંતઃકરણથી બનતી સેવા કરવી એનું નામ પુત્ર ધર્મ છે. સુપુત્રની કરણીથી માઆપને મન જોટલી શાંતિ પેદા થાય છે તે કરતાં કુપુત્રનાં દુરાચરણથી વધારે બળતરા ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ હમેશાં મોં કુપુત્ર કરતાં એક સુપુત્રને જ ઇચ્છે છે. માટે તમે પુત્રધર્મને અનુસરો અને બનતી સેવા કરો. આપસ્વાર્થી અને એકલપેદા થઈ પિતૃ-ભક્તિ તથા બાહ્ય પ્રેમને તજશો નહિ.

ભાઈઓ અને બહેનો, અસારસુધી જે બે બોલ કહેવામાં આવ્યા, તે ધ્યાનમાં રાખજો. શેઠની શીખામણ ઝાંપાસુધી એ કહેવત જેવું કરશો નહિ. આ સંસાર અનેક આપત્તિઓથી ભરેલો છે, માટે જે વેળાએ તમને ગમ ન પડે, તે પ્રસંગે તમારાં માતાપિતાને, અથવા બીજાં વડીલોને ખૂબીને ખુલ્લો લેતા રહેજો, એટલે સંસાર સુખરૂપ નીવડશે. હવે છેવટની રમ લેતા પહેલાં કેટલાક નિયમ કહેવા માગુ છું, માટે તે લક્ષમાં રાખીને વર્તતાં રહેજો.

ટેવ રાખો.

૧. નિરતર વહેલાં હિવાની ટેવ રાખો.
૨. પથારીમાં આરામ લેવા જતા પહેલાં અને વહાણમાં હિંદીને તમારા મુદ્દેવનું સ્મરણ કરો.
૩. આવતી કાલે જે કામ કરવું હોય તેનો વિચાર આજ રાત્રે કરો. અને સવારથી બાંધેલા કમાનુસાર ચાલવાની ટેવ રાખો.
૪. કોઈ કામ કાલ ઉપર ન રાખો કામ તમને ધકેલે તેના કરતા તમે કામને ઉચ્ચ મેલવાની ખત રાખો.
૫. કોઈ કામથી કંટાળો નહિ પરંતુ તે સાગોપાંગ પાઠ પાડતાને મહા રહો તેથી માટે કામ વધારે સહેલાઈથી કરી શકશો અને તેનું ખરેખરું રહસ્ય પણ સમજી શકશો.
૬. નવા માણસના સમાગમમાંથી કદ નવું જ્ઞાન મેળવી લેવાય એવી ચપળતા રાખો.
૭. કાન સરવા રાખી આસપાસના બનાવો ધ્યાનમાં રાખો.

અભ્યાસ.

૧. વાંચવા બેસો ત્યારે તમારું ચિત્ત સ્થિર રાખો. પથારીમાં પડીને વાંચવું નહિ.
૨. પુસ્તક બંધ કરીને વાંચેલા વિષયનો સાર ધ્યાનમાં લો.
૩. વાંચતી વખતે દીવો કિંવા પ્રકાશ પોતાની પીડે રહે તેમ બેસો.
૪. થોડું પણ તે લક્ષ પૂર્વક વાંચો, અને ઘટતે પ્રસંગે તેની ચર્ચા કરો.
૫. વાચન શોખ વધારવાથી માનસિક બળ વધે છે, અને બાણની ખુખી સમગ્રાય છે.
૬. રમના દિવસોમાં કૂળધ્યાનો અભ્યાસ કરો, અને તેની ઉત્પત્તિના માર્ગ શોધના રહો.

૭. પુસ્તક વાંચવાનું શરૂ કરતાં પહેલાં તે વાંચવા લાયક છે કે નહિ તેનો તપાસ કરો.

વખત અમુલ્ય છે.

૧. છ કલાક કરતાં કમી અને નવ કલાક કરતાં વધારે ઉંઘવું નહિ.

૨. અભ્યાસ તરફ પ્રીતિ ન હોય તો તેમાં મિથ્યા વખત નહિ ગાળતાં ફલ પ્રાપ્તિ થાય તેમ વખતનો ઉપયોગ કરવો.

૩. ગયો વખત પાછો આવતો નથી, એ વાત લક્ષમાં રાખો.

૪. નજીવી બાબતમાં વિવાદ કરી વખત ગુમાવવો ઠીક નથી.

૫. જેમ ધરસંસાર ચલાવવામાં કરકસર કરોછો, તેમ વખતનો ઉપયોગ કરકસરથી કરવાની ટેવ રાખજો તો ઘણો લાભ મેળવશો.

ન કરો.

૧. કોઈને ખીજા માણસના દોષ કહેતા નહિ.

૨. આપવડાઈ ન કરો, અયોગ્ય રીતે ખીજાને તિરસ્કાર ન કરો, હુંપદ ન ધરો, અને સૌને બહુ માનથી બોલાવતા રહો.

૩. દુર્જનથી દૂર રહો, દુર્વ્યસન તજો, અને કુસંપ ન કરો.

૪. અનીતિને રસ્તે ધન મેળવવાની ઇચ્છા ન કરો.

પરચુરણ શિક્ષા.

૧. જન્મણમાં બે ગ્રાસં ઓછા જન્મતા રહો.

૨. હિતાવશે જમી ઉડવામાં મોટું પુરવાર્ય છે એમ સમજવું નહિ.

૩. હમર છે કે નહિ તેનો પાદ આલ્યાવસ્થામાં જરાએ કરવો નહિ. સ્વધર્મ ઉપર થતા રાખી ઘટતો શેષ પુનઃ વચે કરો.

૪. ગુસ્સો ચઢે સારે મુખા થાઓ, અથવા દસ સુધી ગણતરી કરો અને ચિત્તને દરાવીને ઉચ્ચાર કરો.

૫. હરેક કામની આંદર ઉતાવળા ન થાઓ, ધીરજથી શાન્તવણે વિચાર કરીને પગલું ભરો.

૬. સંપીને કામ કરતા જાઓ, અને માતાપિતાને સંતોષ આપો.

૭. ખીખની ઠલી અદેખાઈમાં પડવા કરતાં તેના જેવા ઉચ્ચ સ્થાને જવાનો પ્રયત્ન કરો.

૮. ધરસંસાર સુખરૂપ નભે એવો ધધો કરો.

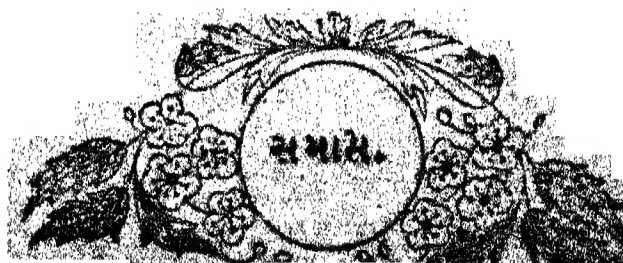
૯. નવરાશની વેળાએ નવું જ્ઞાન મેળવો, કુચલી નકરો.

૧૦. દેશહિત માટે ઘટતો શ્રમ લો.

૧૧. ઢુનર કલા અને વિદ્યાનો વધારો થાય તેવા યત્નમાં મદદ આપો.

હોહરો.

પુસ્તક નાનું હોત ધણું, કેમ કરી લખી શકાય;
માગરમાં જળ છે ખડું, માગરમાં ન સંભાય.

પાણી આપેલા દર્શાવેલા છે. આકૃતિઓને લીધે બારે બારે
થયેલા હોવા છતાં તેની કીમત સમગ્રી રાખેલી છે. અગાઉના
આલોકને ૦-૪-૦ પાછળથી ૦-૧-૦ પોષ્ટેજ ૦-૦-૬ હસે
એક પ્રત બેઠ તથા પોષ્ટેજ માફ. જન્માષ્ટમી તા. ૩૧-૮-૯૩

છગનલાલ લલુભાઈ શાહ.

દેશીનામાવાળા—વડોદરા.

વિવેકી વનિતા.

આ એક જન મન રંજન શાદંબરી છે, સુધરેલી સ્ત્રીનો
બર અમાર સુખરૂપ દોહા શક છે કે નહિ તેનો પ્રત્યક્ષ અ
નુભવ થાય છે. વિચિત્રજ્ઞ સ્ત્રીઓ નિરંતર ઘરની ગિચ્છિ
વિચારીને પમલાં બરે છે, તથા આમીને શાન્તિ મળે એવા
યાતનાં રહે છે. કન્યા પ્રામિથી થતી દાસગીરીનો તથા તેના
વધના, જમણવારને પ્રસંગે શક્તિ ઉપનંત કરવામાં આવતા
અન્યના આગ લગ્નનો, લગ્ન ગમયે ગવાતા દુઝાણાનો, આ-
ગાદો રંજિતવામાં રહેતી બેદરકારીનો તથા તેમને મલિન
પત્ન પહેરવવાનો કે દાગીના વાજવાનો, કેરી ચીમનો અને
મીઠા અનેક આગતનો નિષેધ દાખલા દલીલથી કરવામાં
આવ્યો છે. પત્નીઓને બળાવવાની અમત્ય શી છે લાયક
બર કેમ મેળવવા, બચસાર સાચરવાની પદ્ધતિ, ગુહસ્થાન
બળાવવાના ઢંગ, નીતને અનુસરવાથી થતા લાભ, સ્ત્રી
પુરુષના ધર્મ તથા તેમનો અરસપરમનો પ્રેમ આખેલુ
વર્ણવેલો છે. અથોઆ પ્રાંતના કેળવણી ખાતાએ આ
પુસ્તક દેકરેલ બુક તરીકે મંજૂર રાખી તેના કર્તન
દળર સુધીનું ધનામ આપેલું છે તે ઉપરથી જ એની
કિંમત કરી લેવા વિનંતિ છે અગાઉના આલોક પાસંથી
૩૦-૮-૦ પાછળથી ૦-૧૦ ૦ પોષ્ટેજ ૦-૧ ૦ આલોકનાં
નામ પ્રગટ થશે હસે એક પ્રત બેઠ મળશે, અને પોષ્ટેજ
માફ થશે જન્માષ્ટમી તા. ૩૧-૮-૯૩

છ. લ. શાહ-વડોદરા.

સસ્તાં પુસ્તકો.

કેળવણી ખાતામાં જનામ લાયબ્રરીમાં માટે મંજૂર છે.

દેશીનામું—જે એની જાતનાં ખીજાં પુસ્તકોમાં પહેલો નંબર ધરાવે છે. વર્તમાનપત્રવાળા કહે છે કે આ પુસ્તક કમાવાને માટે નથી કર્યું, પણ માત્ર લોક સેવા બબ્બવવા ખાતર બહાર પાડેલું છે. આ. રૂ ૭ પૃ. ૧૯૨ કિં. ૦૥ = પો. ૦) —

લેખચંદ્રિકા—તમામ વ્યવહારિક લેખો, કામગીરી અને કોરટની અરજીઓ લખવાની સમજૂતી આપનાર અમુલ્ય ગ્રંથ. એમાં સ્ટામ્પ વગેરેની પણ સમજ છે. સુધારા સાથે આ. ખીજી કી. ૦-૧૦-૦ પો. ૦) —

રાજગુરુ દાદોજી કોંડહેવ અને ઇત્રપતિ શિવાજી મહારાજ—આ બોધક પુસ્તક દેશી કેળવણી ખાતાના આશ્રયથી પ્રસિદ્ધ થયું છે. માટે વખાણ કરવાની જરૂર નથી કિંમત ૦-૩-૦ પો. ૦) ૦૥

(નવીન ગ્રંથ) **બવરચિકિત્સાશાસ્ત્ર**—તાવના પ્રકાર, તેનાં લક્ષણ અને તે ઉપર ઉપચાર. મૂળ શ્લોક ગુજરાતી રીકા સહિત. એમાંનો એકાદ અખતરો કરી જોવાથી ખરેખરા પૈસા વળી જશે. કિંમત ૧-૪-૦ પો. ૦) =

સવાલ સંગ્રહ—ભાગ ૧. થર્ડેડના ૧૮૭૬—૯૩ અમદાવાદ, વડોદરા, અને પૂના વગેરે ટ્રેનિંગની પ્રવેશક પરીક્ષાના ૧૮૯૦-૯૪ સુધીના સવાલનો સંપૂર્ણ સંગ્રહ છે. કિ. ૦૫ આના પો. ૦) ૦૥

ગાયકવાડી મુજ્યનો ટૂંકો ઇતિહાસ—કી. ૦) ના પો. ૦૫૫ કેળવણી ખાતામાં ઇ. લા. માટે મંજૂર છે. એક ઉદ્ધુ ખાતાન્તર ટેકસ્ટ બુક છે. વિદ્યાર્થીને અગત્યનો બોધ જે આનાની મોટીની ટિપ્પણી મોકલનારને મળશે. પાંચ પ્રતથી વીસ રૂકા કમિયન. દસ પ્રતથી પો. ૦૫ માફ.

જગનલાલ હાલુઆઈ શાહ—વડોદરા.

